

Amanita muscaria (L.) Hook, *Armillaria mellea* (Fr.) P. Kuntm. можуть створювати в різних рослинних угрупованнях заповідника суцільні “грибні поля”, “групи”, “ряди”, “сім’ї” до 20–25 плодкових тіл; *Marasmius oreades* (Bolton) Fr., *Clitocybe nebularis* (Batsch) Quéf. можуть утворювати “відьмині кільця” великих розмірів.

У зв’язку з посухою, яка відмічалася в 2007 р., на багатьох деревних та трав’янистих рослинах заповідника домінуючою групою виявились борошністоросяні гриби. Згідно літературних даних та особистих спостережень, підтвердилось те, що суха і спекотна погода, коли рослини втрачають тургор та стають більш схильними до захворювань, сприяє більш широкому поширенню борошністої роси. Саме в цьому році нами було виявлено новий для заповідника вид облігатнопаразитного гриба *Erysiphe pseudocaciae* (Marczenko) U. Braun et S. Takamatsu на *Robinia pseudoacacia* L. Також було відмічено 15 видів рослин-господарів, на яких раніше гриби порядку Erysiphales не спостерігались. Це *Heraclium sibiricum* L., *Rumex hydrolapathum* Huds., *Urtica galiopsisifolia* Wierzb. ex Opiz, *Mentha arvensis* L., *Solidago canadensis* L., *Cirsium arvense* (L.) Scop., *Coreopsis grandiflora* Hogg ex Sweet, *Glechoma hirsute* Waldst et Kit., *Dahlia pinnata* Cav., *Humulus lupulus* L., *Salix vinogradovii* A. Skvorts., *Vitis vinifera* L., *Veronica chamaedrys* L., *Aster salignus* Wild., *Helianthus tuberosus* L.

Таким чином, багаторічний мікологічний моніторинг дає змогу виявити зміни у біоті грибів та прослідкувати динаміку розвитку окремих видів грибів (в тому числі й рідкісних) та планувати проведення комплексних досліджень.

Мікологічні дослідження в заповіднику тривають. На постійних пробних ділянках проводяться регулярні спостереження за річною та сезонною динамікою грибів заповідника, здійснюються дослідження щодо особливостей їх біології, строків плодоношення тощо, проводиться постійний моніторинг за змінами видового складу грибів всіх еколого-трофічних груп. Підсумки цих досліджень щорічно публікуються у відповідних томах Літопису природи Канівського заповідника.

Література

- Гелюта В.П. (1989): Флора грибів України. Мучнисторосяні гриби. К.: Наук. думка. 1-256.
- Гелюта В.П. (2006): Борошністоросяні гриби (Порядок Erysiphales) Канівського природного заповідника. - Запов. справа в Україні. 12 (2): 23-32.
- Летопись природы. 1972. Кн. 3. Канев, 1973. 83-86.
- Летопись природы. 1976. Кн. 8. Канев, 1977. 78-85.
- Літопис природи. 1993. Кн. 26. Канів, 1994. 48-56.
- Літопис природи. 2000. Кн. 33. Канів, 2001. 48-53.
- Літопис природи. 2003. Кн. 36. Канів, 2004. 54-60.
- Літопис природи. 2005. Кн. 38. Канів, 2006. 61-68.
- Пруденко М.М. (2000): Спостереження незвичайного різноманіття макроміцетів у Канівському заповіднику в 2000 р. - Запов. справа в Україні. 6 (1-2): 20-22.
- Пруденко М.М. (2003): Історія та сучасний стан вивчення мікобіоти Канівського заповідника. - Роль природно-заповідних територій у підтриманні біорізноманіття (мат-ли конфер., присвяч. 80-річчю Канівського природного заповідника, м. Канів, 9-11 вересня 2003 р.). Канів. 176-177.
- Пруденко М.М. (2004): Мікобіота як об’єкт моніторингу (на прикладі Канівського заповідника). - Шацький національний природний парк: наукові дослідження 1994-2004 рр. Мат-ли наук.-практ. конф. до 20-річчя парку (Світязь, 17-19 травня 2004 року). Луцьк: Волинська обласна друкарня. 137-139.
- Соломахина В.М., Пруденко М.Н. (1998): Гриби (Mycobiota) Канівського заповідника. - Праці Канівського заповідника. 11: 1-107.

БАГАТОРІЧНІ ЗМІНИ ВИДОВОГО РІЗНОМАНІТТЯ ТА НАСЕЛЕННЯ ССАВЦІВ КАНІВСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА

Н.С. Ружіленко

Канівський природний заповідник

Зміни складу теріофауни на території Канівського заповідника безпосередньо пов’язані з суттєвими антропогенними перебудовами навколишнього природного середовища, мисливським пресом на окремі види тварин навколо заповідних ділянок, демуаційними процесами рослинних комплексів. Протягом всього періоду існування заповідника проводилася інвентаризація складу фауни, і список ссавців доповнювався новими видами (Шарлемань, 1933; Кришталь, 1947; Горошко і др., 1989; Ружіленко, Цвельх, 1992; Ружіленко, 1993, 1998, 2005). Лише після застосування ультразвукових детекторів (Лімпенс, 2000) вдалося краще вивчити фауну та населення рукокрилих на території заповідника. Щорічні обліки ссавців у заповіднику почали проводити з 1970 р.

Статус нинішньої території Канівського природного заповідника та площа заповідних ділянок зазнавали суттєвих змін (Чорний, Продченко, 1993; Чорна, Чорний, 2002), які далеко не завжди сприяли збереженню те-

ріофауни. При наповненні Канівського водосховища в 1971–1973 рр. був затоплений багатий за фауною заплавної острів Заріччя, який з 1934 р. до 1951 р. належав Канівському заповіднику. На ньому проживали видра річкова (*Lutra lutra*), норка європейська (*Mustela lutreola*) та інші види ссавців (Кришталь, 1947). Не затоплені Канівським водосховищем останці лівобережної борової тераси Дніпра, які одержали назву “Зміїні острови”, були приєднані до заповідника в кінці 1986 р. Ця ділянка протягом попередніх 13 років зазнала перетворення з корінної частини суші з лісовими насадженнями на водно-болотний та лісовий комплекс водночас з відповідним складом ссавців. Розширення нагірної частини заповідника з 1024 до 1415 га відбулося за рахунок насаджень акації білої, сосни звичайної, дуба. Останні кілька років між заповідником та с. Пекарі землі орендують два мисливські господарства, що ставить під загрозу збереження крупних мисливських тварин. Приєднання в 1986 р. до території Канівсько-

го заповідника заплавної острова Шелестів (о. Прохорівський) дозволили на ньому та на о. Круглик, який знаходиться у складі заповідника з часу його відновлення у 1968 р., вести моніторинг острівного заплавної комплексу.

Склад фауни. Попередній (неповний) список ссавців Канівського заповідника, опублікований М.В. Шарлеманем (1933), налічував 17 видів, О.П. Кришталь (1947) наводив 42 види. На кінець 1980-х рр. у теріофауні було вже 48 видів (Горошко, та ін., 1989), на початку 1990-х рр. – 51 вид (Ружіленко, 1993), а в даний час в заповіднику налічується 53 види. В складі сучасної теріофауни Канівського заповідника 7 видів комахоїдних ссавців, 9 видів рукокрилих, 1 вид зайце-

подібних, 19 видів гризунів, 12 видів хижих, 5 видів ратичних (табл.).

Можна припустити, що саме зміни рослинних комплексів призвели до зникнення хом'ячка сірого (*Crictulus migratorius*), можливого зникнення білозубки білочеревої (*Crocidura leucodon*), яких раніше відмічали в садах на території заповідника. Востаннє хом'ячка сірого реєстрували в заповіднику в кінці 1940-х рр. (Кришталь, 1947), а білозубку білочереву зрідка відловлювали на садибі заповідника ще на початку 1960-х р. (особ. повід. В.О. Межжеріна). Заростання ділянки колишнього саду лісом в центральній частині заповідника також імовірно є причиною того, що перестали відмічати мишівку степову (*Sicista subtilis*).

Сучасний видовий склад та оцінка чисельності ссавців (Mammalia) на території Канівського природного заповідника

Вид	Чисельність на окремих ділянках заповідника			Вид	Чисельність на окремих ділянках заповідника		
	НЧ	Зп	Зм		НЧ	Зп	Зм
Insectivora							
Erinaceidae							
1. <i>Erinaceus concolor</i> Martin	++	-	-	24. <i>Apodemus sylvaticus</i> L.	++	++++	++
Talpidae							
2. <i>Talpa europaea</i> L.	++++	+	(К)	25. <i>A. flavicollis</i> Melch.	++	+	++++
Soricidae							
3. <i>Sorex araneus</i> L.	++++	++	+	26. <i>A. agrarius</i> Pall.	++	++++	++
4. <i>S. minutus</i> L.	++	+++	-	27. <i>Mus musculus</i> L.	++	+	+
5. <i>Crocidura leucodon</i> Herm.	+	-	-	28. <i>M. spicilegus</i> Pet.	++	-	-
6. <i>C. suaveolens</i> Pall.	++	+++	-	29. <i>Micromys minutus</i> Pall.	+	+	+
7. <i>Neomys fodiens</i> Penn.	+	+	(К)	30. <i>Rattus norvegicus</i> Berk.	++	-	-
Chiroptera							
Vespertilionidae							
8. <i>Myotis nattereri</i> Kuhl	+	-	-	Cricetidae			
9. <i>Myotis daubentoni</i> Kuhl	+	+++	+++*	31. <i>Ondatra zibethicus</i> L.	+	+	+
10. <i>Plecotus auritus</i> L.	++	+	+	32. <i>Clethrionomys glareolus</i> Schr.	++++	++	++++
11. <i>Barbastella barbastellus</i> Schr.	+	-	-	33. <i>Arvicola terrestris</i> L.	+	+	-
12. <i>Nyctalus noctula</i> Schr.	+++	++	++	34. <i>Microtus subterraneus</i> Sel.-Long.	+++	-	-
13. <i>Pipistrellus pipistrellus</i> Schr.	+++	+++	-	35. <i>M. arvalis</i> Pall.	+	+	-
14. <i>P. nathusii</i> Keys. et Blas.	++	++	+	36. <i>M. rossiaemeridionalis</i> Ogn.	+	+	(III)
15. <i>Vespertilio murinus</i> L.	+	-	-	Carnivora			
16. <i>Eptesicus serotinus</i> Schr.	+	-	-	Canidae			
<i>Lagomorpha</i>							
Leporidae							
17. <i>Lepus europaeus</i> Pall.	+++	-	+++	37. <i>Canis lupus</i> L.	+	+	+
Rodentia							
Sciuridae							
18. <i>Sciurus vulgaris</i> L.	+++	+	(III)	38. <i>Nyctereutes procyonoides</i> Gray	+	+++	+++
Castoridae							
19. <i>Castor fiber</i> L.	+	+++	+++	39. <i>Vulpes vulpes</i> L.	+++	++	+++
Gliridae							
20. <i>Muscardinus avellanarius</i> L.	+	-	-	Mustelidae			
21. <i>Dryomys nitedula</i> Pall.	++	-	+++	40. <i>Martes martes</i> L.	+++	+	+++
22. <i>Glis glis</i> L.	++	-	-	41. <i>M. foina</i> Erxl.	++	+++	-
Dipodidae							
23. <i>Sicista subtilis</i> Pall.	+	-	-	42. <i>Mustela erminea</i> L.	+	+	+
Muridae							
				43. <i>M. nivalis</i> L.	++	+	+
				44. <i>M. lutreola</i> L.	+	-	-
				45. <i>M. vison</i> Schr.	+	++	+++
				46. <i>M. putorius</i> L.	+	+	(К)
				47. <i>Meles meles</i> L.	+++	+	(III)
				48. <i>Lutra lutra</i> L.	-	++	+++
				Artyodactyla			
				Suidae			
				49. <i>Sus scrofa</i> L.	+++	+	+
				Cervidae			
				50. <i>Cervus nippon</i> Tem.	+	-	-
				51. <i>C. elaphus</i> L.	+	+	+
				52. <i>Capreolus capreolus</i> L.	+++	+++	++
				53. <i>Alces alces</i> L.	+	+	+

Умовні позначення: НЧ - нагірна частина, Зп - заплавні острови, Зм - Зміїні острови; + - рідкісний вид, ++ - звичайний вид, +++ - численний вид, ++++ - масовий вид, * - чисельність вивчена недостатньо, ? - відсутні спостереження виду більше 30 р.; К - о. Круглик; III - о. Шелестів.

Востаннє її тут спостерігали в 1973 р. Очевидно, саме на затопленому о. Заріччя зустрічалися кутора мала (*Neomys anomalus*) та полівка-економка (*Microtus oeconomus*). Ці види наводять у переліку О.П. Кришталь (1947), проте надалі вони вже ніким не відмічалися.

Більшість нових видів ссавців у заповіднику відмічено з 1970-х рр. На території заповідника з'явилися два акліматизовані види – єнотовидний собака (*Nyctereutes procyonoides*) та норка американська (*Mustela vison*). Вперше обидва види були виявлені у нагірній частині заповідника. Можливе їх переміщення з району стариці Росі біля с. Пекарі, де ці хижакі спостерігалися в попередні роки (дані М.Н. Євтушевського). На о. Круглик перебування єнотовидного собаки почали реєструвати з 1971 р., а норки американської – з 1981 р. Вони тут добре освоїлися і почали розмножуватися. Через урочище Криві озера на заплаві лівого берега Дніпра норка американська потрапила на Зміїні острови, де її часто реєстрували у 1987–1988 рр.

В 1971 р. на території заповідника вперше з'являється лось (*Alces alces*), який у 1974–1987 р. постійно проживав на о. Круглик, а в нагірну частину регулярно заходив у складі сімейних груп та одиничних особин з боку Хмілянських ярів (Ружиленко, 2001). Заходи лося відмічали і на Зміїних о-вах (Горошко та ін., 1989). З 1984 р. у нагірній частині заповідника почали реєструвати заходи благородного оленя (*Cervus elaphus*). На територію заповідника благородний олень переправляється з Білозірського мисливського господарства вплав через Дніпро до островів Круглик і Шелестів, а вже звідти – на правий берег (Ружиленко, 2003). Досить рідко на заповідній території спостерігали заходи одиничних особин плямистого оленя (*Cervus nippon*), акліматизованого в Україні (Ружиленко, 1998). Велика група оленів цього виду була завезена в мисливське господарство “Імшан” в Черкаській області в 1958 р. (Євтушевський, 1977). Невелике стадо плямистих оленів (до 5 особин) в даний час перебуває на території межуючого з заповідником мисливського господарства в околицях с. Хмільна.

Серед рукокрилих виявлені нові для заповідника види: лилик двоколірний (*Vespertilio murinus*), нічниця в'їчаста (*Myotis nattereri*), нічниця водяна (*M. daubentoni*), широкоух європейський (*Barbastella barbastellus*). З них широкоух європейський відмічений на зимівлі в ярах поблизу Дніпра, а решта видів – в інші сезони року і в більшості виявлені за допомогою ультразвукового детектора (Ружиленко, 1992; 1998; Ружиленко та ін., 1998; Загороднюк, Годлевська, 2003). Єдиний екземпляр дуже рідкісної нічниці в'їчасті був виявлений нами також за допомогою ультразвукового детектора серед зграї водяної нічниці під час полювання їх в околицях м. Канева 25–26.05.2001 р. (Ружиленко, Ружиленко, 2003). На заплавах островів заповідника зареєстровано велику колонію водяної нічниці, місця проживання невеликих колоній вечірниць дозірної (*Nyctalus noctula*), нетопиря малого (*Pipistrellus pipistrellus*) та присутність одиничних особин вуханя звичайного (*Plecotus auritus*). На

Зміїних о-вах відмічено присутність на полюванні вечірниць дозірної, нетопиря лісового (*Pipistrellus nathusii*) та сховище одиничних особин вуханя звичайного. Фауна рукокрилих заповідника вивчена ще недостатньо і може поповнитися новими видами, які були виявлені у Середньому Придніпров'ї. Велика ймовірність знахідок на території заповідника білосмугого нетопиря (*Pipistrellus kuhlii*), який в останні роки відмічений в ряді областей України (Кедров, Шешурак, 1999; Кондратенко, 1999; Годлевская и др., 2000). Цей зимуючий вид був виявлений між подвійними віконними рамами в будівлі школи на околицях м. Канева 23.01.2003 р. Також можливі знахідки в заповіднику та його найближчих околицях нічниць ставкової (*Myotis dasycneme*) та вусатої (*M. mystacinus*), вечірниць гігантської (*Nyctalus lasiopterus*) та малої (*N. leisleri*), які відмічені в Середньому Придніпров'ї (Лихотоп, Сологор, 1981; Сологор, 1981; Загороднюк, Годлевська, 2003).

У 1973 р. в будівлях на садибі заповідника і на заплавному о. Круглик (Горошко та ін., 1989) було виявлено куницю кам'яну (*Martes foina*), а в садах та лісових насадженнях правобережної частини заповідника – вовчка горішникового (*Muscardinus avellanarius*). З дренажного каналу м. Канева по Дніпру на о. Круглик в 1979 р. потрапила ондатра (*Ondatra zibethicus*), яка пізніше відмічалася і на інших островах та в нагірній частині заповідника. На о. Шелестів, згідно проведеного визначення зібраного матеріалу І.В. Загороднюком, окрім полівки звичайної (*Microtus arvalis*) виявлений вид-двійник – полівка східноєвропейська (*M. rossiaemeridionalis*). В останні роки було зареєстровано проживання в заповіднику та його охоронній зоні курганцевої миші (*Mus spicilegus*), для якої спостерігається розширення ареалу та зростання чисельності (Ружиленко, 2005).

До останнього часу фактичними знахідками не підтверджено проживання в заповіднику норки європейської (*Mustela lutreola*). За слідами норку цього виду ми реєстрували біля водоймища серед лісового масиву на правобережній частині заповідника 14.12. 2001 р. (Волох, 2004). Можливо, норка європейська потрапляє в заповідник зі стариці Росі біля с. Пекарі, де на окремих озерах імовірно існування фрагментарних поселень.

Деякі види ссавців вказані у складі теріофауни заповідника випадково. Серед гризунів до таких можна віднести хом'яка звичайного (*Cricetus cricetus*) і ховраха крапчастого (*Citellus suslicus*), які зустрічалися на полях Черкаської області в напрямі Піїв та Миронівки і про яких згадує в своїй роботі О.П. Кришталь (1947). Також залишається невідомим достовірність проживання в той же період темної полівки (*Microtus agrestis*).

Демутаційні процеси у деревостанах нагірної частини заповідника протягом тривалого періоду змінили захисні умови в місцях проживання тварин. На території вперше створеного заповідника на площі у 800 га зростав молодий грабняк вторинного походження віком близько 30 р. З публікації М.В. Шарлеманя (1933) відомо, що в заповіднику в 1931 р. у одному з

ярів, вкритого на той час густими заростями верби білої, проживала сімейна група вовка (*Canis lupus*). Схожі умови проживання для цього виду були наявні в 1952–1953 рр. в околицях заповідника на луках поблизу с. Пекарі (Погребенник та ін., 1978).

Штучні насадження на о. Круглик у 1950–1951 рр. аморфи кушової, яка є адвентивним видом для України, призвели до зміни співвідношення мишоподібних гризунів та комахоїдних ссавців у заплавної комплексах (Ружиленко, 2001 в).

Чисельність. Чисельність більшості видів ссавців на території заповідника, згідно даних перших дослідників, була низькою (Шарлемань, 1933; Кришталь, 1947). Це пояснювалося незначною площею наявних угідь, молодим віком деревостанів, посиленням мисливським пресом на окремі види тварин в навколишніх угіддях поза заповідником. Зміни чисельності фонових та мисливських видів ссавців заповідника відстежувалися протягом багатьох років.

У перші десятиліття після створення заповідника високою була чисельність козулі європейської (*Capreolus capreolus*), у нагірній частині налічували 50–60 особин (Кришталь, 1947). Після ліквідації заповідника у 1951 р. і створенні на його базі усього лісгоспу Київського університету чисельність цього виду скоротилася. Навіть після відновлення заповідника у 1968 р. вона ще тривалий час утримувалася на низькому рівні – 12–15 особин. Поступове зростання чисельності козулі відбувалося з початку 1980-х рр., а зараз вона стабілізувалася на рівні 110–130 особин. Нами відмічений зв'язок росту чисельності козулі зі зміною віку основних деревостанів граба. Зі збільшенням їх віку окремі старі дерева випадають, утворюються відкриті вікна, де стрімко розвивається підріст клена гостролистого і бузини чорної із швидким переходом від імагурного до віргінільного стану. Ці рослини є основними кормами козулі в заповіднику в зимовий період. Особливо високою в останнє десятиліття є чисельність та щільність населення козулі на заплавному острові заповідника, що є наслідком достатньої кормової бази і посиленої охорони островів (Ружиленко, 2001а).

Чисельність кабана (*Sus scrofa*) на території заповідника з різних причин зазнавала суттєвих коливань. Підйоми чисельності були відмічені в 1971–1972, 1981–1984, 1996, 2006–2007 рр. Протягом останніх років у мисливських господарствах, які межують з заповідником, проводили цілорічну підгодівлю кабана. Це призвело до значного росту чисельності його на території заповідника, де тварини відпочивають та додатково харчуються. В зимовий період на початку 2008 р. в окремі дні в заповіднику перебувало 47–53 особини.

Чисельність лося в заповіднику зростала до середини 1980-х рр., потім почався її спад, який продовжувався до кінця 1990-х рр. У 2000–2001 рр. спостерігали короточасні заходи окремих лосів, проте з 2002 по 2005 рр. цей вид взагалі не реєструвався, а в 2006–2007 рр. знову відмічені нові заходи та проживання окремих особин на островах заповідника. Проте, значного росту чисельності цього виду не відбувається. Та-

кий же стан чисельності лося і в мисливських угіддях Черкаської області. В нинішніх умовах роздільності мисливських господарств та відсутності відповідальності і контролю повторне зростання чисельності його популяції є досить проблематичним.

Чисельність благородного оленя в заповіднику ніколи не була високою, що пов'язано з недостатньою кормовою базою та відсутністю відповідних захисних умов для цього виду (Ружиленко, 2003). Тому майже всі тварини через певний проміжок часу мігрували в зворотному напрямку — до Білозірського мисливського господарства. Найбільше стадо благородного оленя у 6 голів було відмічено в нагірній частині заповідника в 1999 р. В більшості випадків спостерігалися одиничні особини цього виду або групи по 2–3 особини. Через насипну дамбу від Білозірського мисливського господарства одна особина благородного оленя заходила на Зміїні о-ви у 1997 р. Переходам благородного оленя на правобережну територію заповідника в останні роки перешкоджають майже суцільні забудови прибережних ділянок з їх загородженням сіткою між селами Келеберда та Прохорівка на лівому березі Дніпра.

На наявність та чисельність окремих видів ссавців значною мірою впливає полювання. В результаті тотального знищення в Черкаській області на кінець 1960-х рр. вовк зникає (Бойко, 1971). Нову появу цього хижака в лісовому масиві правобережної частини заповідника було зареєстровано у 1975 р., повторно — у 1987 р., а пізніше — з періодичністю раз в 1–3 роки (Ружиленко, 1998, 2001б). Заходи вовка частіше реєстрували у нагірній частині заповідника і на Зміїних о-вах, зрідка — на о. Шелестів. Найбільш чисельна зграя цього хижака в нагірній частині заповідника відмічена в 2004 р. (5 особин), а на Зміїних островах — у 1990 р. (8 особин).

Лисиця звичайна (*Vulpes vulpes*) в перші роки на заповідній території траплялася зрідка (Шарлемань, 1933), а в даний час є численним видом на всіх ділянках. На правобережній території заповідника максимуми чисельності цього виду були зареєстровані у 1971, 1988, 2006–2007 рр. Найвища чисельність лисиці звичайної була облікована в нагірній частині заповідника протягом останніх двох років (32–34 особини), на Зміїних островах — у 2000, 2004 рр. (11–13 особин), на заплавному острові заповідника — у 1996, 1998, 2006 рр. (12–22 особини).

Єнотовидний собака на кінець 1970-х рр. стає звичайним видом на о. Круглик (Погребенник та ін., 1978). За даними обліків, в останнє десятиліття він є фоновим видом серед родини Canidae на всіх острівних територіях заповідника і за чисельністю перевищує кількість лисиці звичайної (Ружиленко, 2001, 2004). Регулярні заходи єнотовидного собаки у грабові масиви нагірної частини заповідника відмічали з 1988 р. В останні роки (2005, 2007 рр.) єнотовидний собака в цій частині заповідника розмножується в ярах вздовж Дніпра.

Куниця лісова (*Martes martes*) тривалий період часу створення заповідника була нечисельним видом. В молодих грабниках майже не було сховищ для неї.

Окрім того, повсюди за межами заповідника був значний мисливський прес на цього цінного хутрового звірка. Підйоми чисельності лісової куниці відмічені у 1984, 1995, 2001–2002, 2007 рр. Найбільшою в нагірній частині заповідника вона була в зимовий період 2001–2002 р. (30 особин). За свідченнями очевидців, дуже високою була чисельність куниці лісової на Зміїних о-вах відразу після заповнення Канівського водосховища у 1973 р. Згодом лісова куниця на островах була майже повністю винищена. В умовах заповідного режиму чисельність куниці лісової зросла до 5 особин.

Значний ріст чисельності куниці кам'яної відбувався на початку 2000-х рр. Максимуму чисельності вид досягав на садибі заповідника і на заплавах островах у 2005 р. (відповідно, 23 і 16 особин).

Борсук (*Meles meles*) був досить численним видом в лісових масивах правобережної частини заповідника (Шарлемань, 1933). Проте, в період існування учлісгоспу та відсутності охорони (1952–1968 рр.) борсук був майже повністю знищений на цій території (Корнеев, 1967). Згодом, навіть в умовах заповідного режиму, зростання чисельності борсука відбувалося протягом тривалого періоду (Ружіленко, Продченко, 1994). Максимуми чисельності цього виду в нагірній частині Канівського заповідника реєстрували у 1984, 1990, 2005–2006 рр. Найбільше в нагірній частині було обліковано борсука у 1984 р. (66 особин), а на Зміїних островах – у 2006 р. (22 особини – 5 сімей з виводками). На о. Шелестів в 2007 р. загальна чисельність цього виду становила не менше 6 особин.

Видра річкова протягом тривалого періоду вважалася рідкісним видом у заповіднику. В перші роки його існування цей звір постійно розмножувався лише на о. Заріччя (Кришталь, 1947). Ми вважаємо, що після затоплення цього острова частина особин видри через заплаву Дніпра перейшла на о. Круглик, тому що саме з цього часу цей вид почали спостерігати тут протягом усіх сезонів року. На заплавах островах заповідника по чисельності видри ми виділяємо 4 періоди: 1970–1972 рр. – дуже рідкісний вид, 1973–1981 рр. – нечисельний вид, 1982–1999 рр. – звичайний вид, 2000–2006 рр. – численний вид (Ружіленко, 2007). Найвищою чисельності видра річкова досягала на заплавах островах Дніпра в 2005, 2007 рр., а на Зміїних о-вах – у 2006 р.

Ще в перші роки існування заповідника заєць-русака (*Lepus europaeus*) у нагірній частині заповідника періодично був численним (Шарлемань, 1933; Кришталь, 1947). Підйоми чисельності русака тут реєстрували у 1971, 1973, 1988, 1994, 2000, 2002, 2005 рр., у 2005 р. чисельність була найвищою (60 особин). На заплавах островах простежується тенденція до зниження чисельності цього виду. Якщо лише на о. Круглик у 1970 р. було обліковано 7 особин зайця-русака, то в 1992 р. на обох островах найбільше відмічено 10 особин. Зміна чисельності цього виду на заплавах островах імовірно пов'язана зі збільшенням чисельності єнотовидного собаки. Починаючи з 1997 р. чисельність зайця-русака на заплавах островах різко

знижується. Востаннє зайця-русака за слідами відмічали на о. Круглик у 2003 р., а на о. Шелестів – у 2005 р. Основною причиною зникнення цього виду на заплавах островах, на нашу думку, є винищення єнотовидним собакою молодяку зайця-русака. Суцільна забудова келебердянських лук перешкоджає переходам зайця-русака на острови в зимовий період, як це було раніше. На Зміїних о-вах чисельність русака є досить стабільною, а найвищою він досягав у 2004 р. (16 особин).

Білка звичайна (*Sciurus vulgaris*) в перші роки заснування заповідника була відсутня у складі фауни в зв'язку з молодим віком лісів (Шарлемань, 1933). Пізніше її відмічали в парку і в соснових насадженнях (Кришталь, 1947). Піки чисельності цього виду у нагірній частині заповідника були в 1972–1973, 1980, 1988, 1998, 2002, 2007 рр. Найвищою чисельності тут білка досягала у 2002 і 2007 рр. (відповідно, 37 і 38 особин). На острівних територіях білка завжди була рідкісним видом (Горошко, та ін., 1989). Востаннє її спостерігали на о. Круглик у 1974 р., на Зміїних о-вах – у 1988 р., а на о. Шелестів – у 2004 р. До зникнення білки на островах призводить, імовірно, відсутність зв'язку з іншими територіальними угрупованнями цього виду.

Колівання чисельності бобра річкового (*Castor fiber*) пов'язані з інтенсивністю промислу та змінами в умовах існування. До середини ХХ ст. бобер був нечисельним видом в заповіднику (Кришталь, 1947), як і загалом у Черкаській області (Кришталь, 1947; Корнеев, 1950; Євтушевський, 1978). Наприкінці 1960-х та на початку 1970-х рр. на о. Заріччя були численні поселення бобра (Євтушевський, 1978; Літопис природи, т. I). Створення водосховищ сприяло покращенню кормових умов для бобра, що позначилося на швидкому зростанні його чисельності (Євтушевський, 1978). У той же час, при заповненні Канівського водосховища спостерігали загибель значної кількості цих тварин (Євтушевський, 1975). Спад чисельності бобра у 1980-ті рр. був пов'язаний з інтенсивністю промислу. Несприятливо позначилися і зміни гідрорежиму Дніпра. З 2001 р. відбувається ріст чисельності бобра на всіх острівних ділянках заповідника. Найвища чисельність бобра на о. Круглик відмічена в 1971–1972 рр. (4 поселення), а на о. Шелестів і Зміїних о-вах – у 2007 р. (8 і 5 поселень). На невеликій водоймі в одному з ярів нагірної частини заповідника бобер став проживати з 1997 р. Чисельність цього поселення поступово зростала, а в 2004 р. виникло нове поселення бобра в заповіднику неподалік від околиці Канева.

Література

- Бойко Н.Я. (1971): Экология хищных зверей Среднего Приднепровья, их хозяйственное значение и практическое использование. - Автореф. дисс. ... канд. биол. наук. Львов. 1-21.
- Волох А. (2004): Поширення і чисельність європейської норки (*Mustela lutreola* L., 1766) в Україні. - Вісник Львів. ун-ту. Серія біол. 38: 118-128.
- Годлевская Л., Тищенко В., Негода В. (2000): Первые находки нетопыря средиземноморского (*Pipistrellus kuhlii*) в Киеве. - Вестн. зоологии. 34 (3): 78.

- Горошко О.А., Грищенко В.Н., Згерская Л.П., Лопарев С.А., Петриченко Л.Ф., Ружиленко Н.С., Смогоржевский Л.А., Цвельх А.Н. (1989): Позвоночные животные Каневского заповедника (аннотированные списки видов). - Флора и фауна заповедников СССР. М. 1-42.
- Евтушевский Н.Н. (1975): Влияние гидростроительства (Каневская ГЭС) на биогеографические комплексы. - Актуальные вопросы зоогеографии. Тез. докл. Всесоюз. зоогеограф. конф. Кишинев. 77-78.
- Евтушевский Н.Н. (1977): Некоторые итоги акклиматизации оленя пятнистого (*Cervus nippon hortulorum* Sw.) в Черкасской области. - Вестн. зоологии. 1: 7-11.
- Свтушевский М.Н. (1978): Бобри Канівсько-Черкаського Придніпров'я та їх господарське використання. - Вісн. Київ. ун-ту. Біологія. 20: 109-111.
- Загороднюк І.В., Годлевська О.В. (2003): Кажани триби *Muotini* (*Mammalia*) у Середньому Подніпров'ї: видовий склад, поширення та чисельність. - Вестн. зоології. 37 (2): 31-39.
- Кедров Б.Ю., Шешурак П.Н. (1999): Первая находка нетопыря средиземноморского (*Pipistrellus kuhlii*) на Черниговщине (Украина). - Вестн. зоологии. 33 (3): 66.
- Кондратенко А.В. (1999): Первая находка нетопыря средиземноморского (*Pipistrellus kuhlii*) на Луганщине (Восточная Украина). - Вестн. зоологии. 33 (3): 96.
- Корнеев А.П. (1950): Наиболее южная колония бобров (*Castor fiber* L.) в СССР. - Наук. зап. Київ. держ. ун-ту. К.: КДУ. 11 (6): 155-159.
- Корнеев О.П. (1967): Борсук. Екологія та використання в мисливському господарстві. К.: Урожай. 1-79.
- Кришталь О.П. (1947): Канівський біогеографічний заповідник. - 36. праць Канів. біогеогр. зап-ка. К.: КДУ. 1 (1): 1-153.
- Лімпене Г. (2000): Ультразвукові детектори у детальному спостереженні кажанів: метод. - *Novitates Theriologicae*. 2: 5-11.
- Лихотоп Р.И., Сологор Е.А. (1981): Новые находки рукокрылых, занесенных в Красную книгу УССР. - Вестн. зоологии. 15 (6): 44-47.
- Погребенник В.П., Гриневецкий В.Т., Яценко М.П., Шищенко П.Г. (1978): Канівський державний заповідник. Путівник. Дніпропетровськ: Промінь. 1-78.
- Ружиленко Н.С. (1993): Зміна видового та кількісного складу теріофауни Канівського заповідника. - Підсумки 70-річної діяльності Канівського заповідника та перспективи розвитку заповідної справи в Україні. Мат-ли конф., вересень 1993 р., Канів. Канів. 63.
- Ружиленко Н.С. (1998): Червонокнижні та регіонально рідкісні види ссавців Канівського природного заповідника. - Роль охоронюваних природних територій у збереженні біорізноманіття. Мат-ли конф., присвяч. 75-річчю Канівського природного заповідника, м. Канів, 8-10 вересня 1998 р. Канів. 228-229.
- Ружиленко Н.С. (2001а): Видовий состав и численность млекопитающих островных территорий Каневского заповедника. - Зоологічні дослідження в Україні на межі тисячоліть. Тези Всеукраїнської зоол. конф. Кривий Ріг: 154-156.
- Ружиленко Н.С. (2001б): Вовк на Черкащині. - Інф. бюл. Укр. теріол. тов-ва. *Novitates theriologicae*. 4: 48-49.
- Ружиленко Н.С. (2001в): Влияние адвентивного вида аморфы кустарниковой (*Amorpha fruticosa* L.) на фауну мелких млекопитающих пойменных островов Каневского природного заповедника. - Екологія кризових регіонів України. Тези допов. Міжнар. конф., Дніпропетровськ, 17-20 вересня 2001 р. Дніпропетровськ. 90-91.
- Ружиленко Н.С. (2003): Шляхи міграції, поширення та сучасний стан чисельності благородного оленя в Черкаській області. - Роль природно-заповідних територій у підтриманні біорізноманіття. Мат-ли конф., присвяч. 80-річчю Канівського природного заповідника, м. Канів, 9-11 вересня 2003 р. Канів. 266-267.
- Ружиленко Н.С. (2004): Хищные млекопитающие островных территорий Среднего Приднепровья. - Уч. зап. Таврического нац. ун-та им. В.И. Вернадского. Биология, химия. 17 (56), № 2: 109-114.
- Ружиленко Н.С. (2005): Находки курганчиковой мыши, *Mus spicilegus* (Rodentia, Muridae) в Каневском природном заповеднике и его окрестностях. - Вестн. зоологии. 39 (3): 76.
- Ружиленко Н.С. (2007): Мониторинг за популяциями выдры речной в Среднем Приднепровье. - Сохранение разнообразия животных и охотничье хозяйство России. Мат-лы II Международной научно-практической конференции. М. 294-296.
- Ружиленко Н., Грищенко В., Межерін В., Цвельх А. (1998): Фауна кажанів Канівського заповідника. - Європейська ніч кажанів '98 в Україні. Праці Теріол. Школи. 1. К.: 76-80.
- Ружиленко Н.С., Продченко А.Л. (1998): Територіальний розподіл, екологія та чисельність борсука в Канівському заповіднику. - Запов. справа в Україні. 4 (1): 61-65.
- Ружиленко Н.С., Ружиленко К.А. (2003): Кажани урбоценозів міста Канева. - Наук. вісник Київського нац. аграрного ун-ту. Лісівництво. 61: 131-135.
- Ружиленко Н.С., Цвельх А.Н. (1992): Находки редких видов рукокрылых в Каневском заповеднике. - Вестн. зоологии. 1: 57.
- Сологор Е.А. (1981): Рукокрылые Среднего Приднепровья и их охрана. - Биол. аспекты охраны редк. животных. М. 106-107.
- Чорний М.Г., Продченко А.Л. (1993): Історичні та наукові аспекти діяльності Канівського заповідника. - Підсумки 70-річної діяльності Канівського заповідника та перспективи розвитку заповідної справи в Україні. Мат-ли конф. Канів. 23-28.
- Чорна Л.О., Чорний М.Г. (2002): Канівський природний заповідник: шлях за 80 років. - Запов. справа в Україні. 8 (1): 82-94.
- Шарлемань М. (1933): Матеріали до орнітології державного лісостепового заповідника ім. Т. Шевченка та його околиць. - Журн. біо-зоол. циклу ВУАН. К. 2 (6): 93-108.

ОРНИТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В КАНІВСЬКОМУ ЗАПОВІДНИКУ

В.М. Грищенко

Канівський природний заповідник

Перші відомості про птахів Середнього Придніпров'я можна знайти ще в роботах відомого зоолога К.Ф. Кесслера, який проводив дослідження на території тогочасної Київської губернії. У 1844 р. він здійснив подорож по Дніпру від Києва до Черкас (Кесслер, 1882). Деяка інформація про птахів Канівщини є в книзі М.О. Мензбіра (1918).

Систематичні дослідження орнітофауни створеного у 1923 р. заповідника та його околиць розпочав М.В. Шарлемань. У липні-серпні 1926 р. він побував тут разом з А.К. Шепе, в результаті чого було опубліковане невелике повідомлення (Шарлемань, Шепе, 1928). Дослідження були продовжені восени 1931 р. М.В. Шарлеманем та С.Д. Лубкінім. За підсумками цих двох

експедицій опублікований перший список орнітофауни, який налічував 129 видів (Шарлемань, 1933).

У передвоєнні роки птахів Канівського заповідника, передусім водоплавних, вивчає О.Б. Кістяківський. На жаль, його дані не були опубліковані, а музейні збори згоріли під час війни. Частково матеріали О.Б. Кістяківського були використані О.П. Кришталь (1947) при написанні зведення по Канівському біогеографічному заповіднику. Хоча по птахів він наводить лише короткий нарис практично без конкретної інформації про чисельність і поширення окремих видів.

Орнітологічні дослідження в заповіднику активізувалися в повоєнні роки. З 1947 р. тут працює Л.О. Смогоржевський. До 1950 р. був зібраний великий ма-